

БАЛКАНИТЕ – МЕЖДУ ИЗТОКА И ЗАПАДА
(КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ И ЛИТЕРАТУРНИ „ДИАЛОЗИ”)

ДИЯНА НИКОЛОВА

Abstract: *Dijana Nikolova, The Balkans Between East and West. Culture and History Representations and Literature ‘Dialogues’.* The text outlines the mental models related to the political and cultural “cartography” of Europe, which were constructed within the literary field from Antiquity and the Renaissance until the first half of the 19th century. By analysing texts written by western travellers, historians, writers, philosophers and political thinkers, I discuss the stereotypical dimensions in imagining and representing the north-eastern and eastern “peripheries” of oecumene.

The first part of the text follows the construction of European images of self and other, civilized and barbarian from Antiquity until the 19th century in West European thinking.

The second part of the text traces some of the debates about self/other, civilisation and Europeanisation through the views of West European thinkers and Bulgarian public figures, writers and dramatists in the 19th century.

Key words: cosmography, East, West, civilisation, barbarians, semi-barbarians, Antiquity, Enlightenment, Petko R. Slaveikov, V. Drumev, the Bulgarian Revival.

I. Менталната космография на Европа

Европа е културно-исторически конструкт и като всеки ментален конструкт придобива различни образи в отделните периоди от своята история. Преди да се заговори за Изток / Запад при конструирането на европейската политическа и културна география в смисъла, който Просвещението активно задава и закрепва, пространството, наречено Европа, вече е натоварено с много значения, уталожени в културната памет и наслояващи се едно над друго като пластове. Тези пластове не са статични и йерархично подредени като геологическите, а са активни, динамично преподреждащи се в различни социо-културни пъзели.

Защото понятието за пространство е винаги социално, то обединява ментални и културни, политически, социални и исторически модели¹.

С основание се отчита, че образите на Изтока и Запада и устойчиво зададените им цивилизационни различия идват предимно от Просвещението. Тогава именно се подхожда с обобщаващ идеологически инструментариум към дефинирането на *европейско* и *цивилизация* и се задава визията за културно-историческото превъзходство на Западна Европа и нейната мисионерска роля в европеизирането (цивилизоването) на света. Така присвоената от Запада европейска идентичност ще проблематизира онези територии, които се оказват (биват мислени като) полупериферии и периферии на Европа, видени като варварски или не напълно цивилизовани – Балканите, Русия, славянския свят (Полша, Литва, Латвия, Московия).

Менталната космография на Европа се конструира активно още от Античността и Ренесанса – базира се на модели, зададени още в Елада и пренасяни от авторитетни текстови корпуси, през които векове наред европейците ще „очертават“ ойкумене, ще гледат света (Стария, после и Новия), а просветителският проект ще разгърне и закрепят трайно вече изпълнени с устойчиви значения опозиции, в които свое/чуждо, цивилизовано/варварско е пренесено върху социални пространства, оценявани през критериите на буржоазна индустриална Европа².

Погледнато в културно-историческа перспектива, *дефинирането на европейското* винаги е било свързано с произвеждането на смисли през устойчивата опозиция свое/чуждо. В основата на опозициите свое/чуждо, близко/далечно, добро/лошо, културно/варварско стои базовата бинарна схема сакрално/профанно, с която е свързана и представата за сакралния център.

¹ Изхождаме от тезата на Льофевр, че *пространството е винаги социално* (социален продукт). Вж. Lefebvre, Henri. *La production de l'espace*. Paris, Anthropos, 1974.

² „Универсалната наука и техниката произвеждат превъзходството на Европа, моментното ѝ световно господство, което в дългосрочна перспектива действително означава, че техниката и науката с всички техни последствия са се превърнали в световна участ“ – констатира Ясперс през 1947 г., разсъждавайки за кризата и разпада на онова единство, наречено Европа, както и над въпроса какви ценности дефинират европейското. (Карл Ясперс. *За европейския дух*. // *Philosophia*, 4/2012, прев. Г. Каприев.)

Смисловата динамика (и в мисленето за Европа, и около въпроса за „границите“ между Изтока и Запада на Европа, и при полагането на границите между Европа и Азия) е следствие отменящия се *център*, дефиниращ „своето“: 1. своето като **елинско** (Елада); 2. своето, европейското като **християнско** (Римска империя, Christianitas), където отново се сменят центрове – Рим, Константинопол; 3. своето като **западноевропейско** (империята на Карл Велики, на западните германски народи спрямо рах-Byzantino-Slavica³); 4. ренесансова **Италия**; 5. **Франция** на просветителите...

Този „център“ винаги е излъчвал определени културни, религиозни и социално-политически ценностни модели, превръщащи се в критерий за оразличаване и в своеобразна норма. Погледнати от тази перспектива, Балканите от векове (главно от XV–XVI век насетне) са в „проблематична“ гранична зона – между Запада и Изтока, европейското и азиатското, варварското и цивилизованото, а в темпорален план – между миналото и настоящето (предмодерното и модерното). Затова биват наричани *мост*, *кръстопът*, *граница*, *врата*. Те са като двуликкия бог Янус – натоварени с двояк смисъл (на отсамното и отвъдното; свое/чуждо, добро/опасно), белязани от много-ликост⁴. А тя на свой ред произвежда и специфични стереотипи, наслоява и автостереотипи в балканското съзнание, пораджа и проблема за идентичността; дава основание да се говори и за типа *Homo Balcanicus*⁵, роден при динамичното многовековно преплитане на култури и вписването на балканския човек в различни културни и битови модели. Така и българското се оказва и вписано, и стоящо отвън на европейското; мисли се през ориенталското, европейското, балканското, славянското; през различни цивилизационни центрове, битови и политически

³ Калин Янакиев дефинира Рах-Byzantino-Slavica като „политическия свят на старите римски народи от Ориента и формиращите се в техния кръг източнославянски и степни народи“ (К. Янакиев. Европа като съобщество. // Портал Култура, 1.10.2012).

⁴ Римският бог Янус възплъщава не само две основни характеристики в пространствен план – на отсамното и на онова отвън и отвъд, но и в темпорален план – минало и бъдеще. Затова двете му лица (според античния изобразителен код) са на млад мъж и на старец.

⁵ Терминът е на Светлозар Игов. Вж. Св. Игов. *Homo Balcanicus: Кръстопътният човек*. // Литературно-естетически процеси на Балканите. С., БАН, 1994, с. 46–57.

практики, културни модели⁶, през които се дефинира и самата Европа, делена на Запад и Изток (също и на Север и Юг⁷), и в същото време самоотграничаваща се активно от Ориента, от Азия.

Каква е, накратко проследена, динамиката при конструирането на образите на Европа и на нейните граници, на вписаното вътре и на стоящото отвъд нея?

Европа още в Античността създава представа за себе си като се самоназовава и дефинира. И това първо дефиниране е през мита за похитената девойка (принцеса)⁸, където своето (европейското) ще се види през обособяването от азиатското, като присвояване⁹. С финикийската принцеса, любима на Зевс, се ражда „първата“ Европа – в Крит, за да се разпростре после и в континенталните земи.

В Античността *Изток, Запад, Европа, Азия* са първо географски наименования¹⁰ и ориентир и ако са противопоставяния, то те никак не са цивилизационни

⁶ Да не забравяме и компонентите *ислям* и *християнство*, които за векове наред формират битието на Балканите (подобно на това на Иберийския полуостров). За сходствата в историческата и политическата ситуация на Балканите и в Иберия, както и за различията – главно в културен план, които са произтекли при срещата между различни цивилизации, вж. и Вера Мутафчиева „Дуендето и кефът“ // в. Култура, 39/2000.

⁷ При тези цивилизационни оразличителни маркери смисловата натовареност в двете опозиции често е еднаква – *северът е сходен със запада, югът – с изтока*. Примери за това през XVI век се откриват у Жан Боден (Шест книги за държавата; Метод за лесно изучаване на историята, гл. V), който следва и често се позовава на антични автори като Гален, Хипократ, Аристотел, Полибий. Боден директно ще заяви „западът има много сходства със севера, а изтокът – с юга“ (Метод за лесно изучаване на историята, гл. V, 120). Това е видимо и в картографията: в картите тип Т и О (с център - ойкумене; с ориентир север-юг в картите тип Т).

⁸ Херодот първи прави предположението, че наименованието Европа е свързано с мита за похитената от Зевс финикийска принцеса (сестра на Кадъм). Той заявява, че не знае защо Европа се нарича Европа и кой я е нарекъл така (История, кн. IV. 45). През I век Марк Манилий вече подробно ще разясни през този елински мит, следвайки Херодот, наименованието на Европа – как самият Юпитер дава името на тези земи и така издига паметник на своята любов към Европа (Манилий, Астрономика, кн. IV).

⁹ Финикийското е присвоено от „европейското“ – Зевс похищава от град Тир Европа и я отвежда на остров Крит, където тя ражда Минос, Радамант и Сарпедон. Митът устойчиво се закрепва през литературните му обработки: Омир (Илиада, XIV. 321–322), Овидий (Фасти, V; Метаморфози, II), Лукиан (Dialogues of the Sea-Gods, XV). За античните митически и литературни представи за Европа вж. и Pierre Brunel. Companion to Literary Myths, Heroes and Archetypes. Routledge, 2015.

¹⁰ Етимологията на името *Европа* е трудно определима. По една от версиите думата е от гр. „широк“ (eur- или eurus-) и „око“ (op-, opt-) или „лице“ (ops-). Вж. Karl Kerényi. The Gods of the

понятия¹¹. Като културни противопоставяния ще ги видим през V век пр. Хр. (с военните конфликти с Персия). Емблематичен пример за това, и съвсем не единствен, е трагедията „Перси” на Есхил, отразила представата на елините от класическата епоха за „варварство”¹². Елините мислят в опозиции при възприемането и изображението на света и това заляга в основата на гръцкия дискурс (на политическия логос, на политическия разум, както ще дефинира

Greeks. London, 1951. По другата версия думата е семитска и за финикийците означава *залез* (Klein. Etymological Dictionary of the English Language, vol. I A-K. 1966; J. Le Goff. L'Europe est-elle née au Moyen Âge?, 2003. Лео Гоф извежда името Европа от семит. *erebu*, финик. *ereb* – *вечер, запад*). *Азия* е гръцко наименование за земите *на изток*, откъдето изгрява слънцето, Европа – за *запада*, *залеза*. Тази етимология извежда и лексикографът Хезихий от Александрия. При Хезиод Азия (Ἀσίη) и Европа (Εὐρώπη) са само *нимфи* в списъка на океанидите, дъщери на Океан и Тетия (Теогония, 357, 359). Първоначално в античните източници това са географски понятия с пространствени ориентири. Ще ги срещнем първо при Анаксимандър и при Хекатей от Милет (Описание на земята). В картата на Хекатей, описана у Херодот, има три континента – Европа, Азия, Либия. Така ще присъстват и при Плиний (Естествена история, III, IV), и при много други антични автори. Наименованията Европа и Азия ползват античните географи и историци Полибий (Всеобща история), Посидоний (История), Страбон (География, VIII. 1.1), както и Помпоний Мела (De Chorographia). Ето каква е най-общо традиционната картография на Стария свят, представена в I век при Помпоний Мела: континентите са три; Европа и Азия са с „граница” р. Танаис; сред най-източните и североизточни народи, в периферията на ойкумене, са скитите и индите; отгатък цивилизованото е Сарматия, делена от Птолемей насетне на Европейска и Азиатска.

¹¹ И Средновековието ще наследи елинската традиция в мисленето за Европа. В географските съчинения на Исидор (Etymologiae, XIV) и на Бартоломей Англичанина (De proprietatibus rerum) наименованията *Европа* и *Азия* ще са обяснени през дъщерята на Агенор (Европа) и дъщерята на Океан и Тетида (Азия). Бартоломей дословно ще преповтори Исидор в описанията на континентите и имената им.

¹² *Варварството* се мисли като непринадлежност към елинското – към елинската реч и култура, традиции. Става дума не за етнически, а предимно за етически различия. Класическият грък има нееднозначно отношение към чуждото – респект, удивление, уважение и в същото време своеобразно високомерие, градящо се на идеята за превъзходство, която постепенно набира сила като тенденция. В този оразличителен режим на мислене (елин/варварин) варварите в политически и етичен план ще бъдат натоварени с качества като жестокост, властолюбие, тираничност, агресивност, войнолюбие, както и с леност, склонност към богатства и сетивни удоволствия, изнеженост. Тези стереотипи ще битуват и в мисленето на европейца в Новото време. В елинизма ще се активизира и представата за културния варварин, носител на многовековна традиция, справедлив и благороден, мъдър и умерен (етическа идеализация на другия, започнала още с Ефор). С нови съдържателни регистри този концепт присъства и в Просвещението (просветителския „благороден дивак”).

тази същностна характеристика на елинската цивилизация Пиер Видал-Наке¹³). И рецепцията на чуждото винаги е през бинарни схеми, които градят историко-географските оценъчни представи за пространството, за света и за народите в него¹⁴. Противопоставянето *елин – варварин* произтича и от опозицията културен човек/дивак (свой/чужд) и включва, главно от V век пр. Хр. насетне, редица етически и социално-политически представи. За елинската култура варварите най-често са персите, египтяните, лидийците, скитите, т.е. народите, с които елинският свят е в активен политически и икономически контакт. Едните варвари са свързани с могъщи държави, богати и с многовековна култура; другите са агресивни номади завоеватели, „диви племена”.

От „географска” оценъчна позиция варварското (както ще го види античният човек) е ситуирано в посока *север-североизток*¹⁵, в *перифриите на Европа* и в *Азия*, на края на ойкумене – в неплодородни земи със *суров климат*. Редом с това се отчитат и етическите различия на тези народи – диви, некултурни, жестоки, алчни и властолюбиви агресори, прекомерни във всичко. Спектърът от негативни оценностявания постепенно се обогатява – появява се и разбирането за *полуварвари* (*mixobarbaroi*)¹⁶. През IV век пр. Хр. елините произвеждат и следната представа: *скитите* биват делени на два типа – людоеди и вегетарианци (като различни видове варвари)¹⁷. Още при Херодот се е появила опозицията *свой/чужд, елин/варварин* в социален и културен план и се отчитат предимно

¹³ Пиер Видал-Наке. Черния ловец. Форми на мислене и форми на общество в гръцкия свят. С., 2007.

¹⁴ Географията възниква в Йония през VI в. пр. Хр. като част от историята и има описателен характер с различна насоченост – практическа, политическа, математико-астрономическа. Тя обслужва военните дела на полиса, търговията и мореплаването; научно обяснява света, задоволява и любопитството на античния човек към далечни и непознати земи.

¹⁵ В тази посока елините ситуират и реални, и митически народи (хипербореи, аримаспи, грифони, амазонки, лестригони).

¹⁶ В класическия период така се мислят народите, имащи културни и политически контакти с елините, но родени като варвари, т.е. неавтохтони (Платон – Менексен, 245d; Ксенофонт – Гръцка история, II.1)

¹⁷ Примерът е по Видал-Наке, цит. кн., с. 34. Ще добавим, че етическата идеализация на Другия, на далечния, върви и по посока на аскезата. Пример за това са още Омировите *галактофаги* (от азиатска Скития), за които говори и Страбон (География, VII. 3), коментиращ сведенията у Ефор (История) за „най-справедливите хора” – абии, галактофаги.

политическите и етически различия между световите (елинския и другите)¹⁸. Това все още не е оразличаване през опозицията Европа/Азия, още повече, че и културата на елинизма след това не предполага такава делене. Но негативният образ на чуждия, на варварина се закрепва устойчиво, за да произвежда и насетне стереотипни представи, включващи нарастващ брой религиозни, политически и битови практики, отчитани като отклонения от „нормата“.

Постепенно започва и *европоцентричното* културно и политическо дефиниране на пространствата. Римски автори като Марк Манилий ще обявят Европа за „страна на велики воители и мъдреци“, прославена с изкуствата и науката¹⁹. Неговият съвременник Плиний Стари ще пише същото – Европа е родина на народ, победител над всички останали, която далеч превъзхожда по красота всички останали земи („Естествена история”, III. 1).

Ще се родят опозициите Запад/Изток, Европа/Азия вече и като религиозно противопоставяне на своето/чуждото (в Средновековието). **Christianitas** дълго време, до XV век, е обединително понятие – обозначава единно духовно, културно и политическо пространство. Такова е и при италианските хуманисти като Лоренцо Вала и като Пиколомини²⁰, който конструира поредния проект за

¹⁸ Варварското се свързва с деспотия, тираничност, жестокост, с прекомерност във всичко (от хюбрис до склонност към сетивни удоволствия), с друго разбиране за робството и за човешкото достойнство и т.н.

¹⁹ Марк Манилий, *Астрономика*, кн. IV. След това и Лоренцо Вала в средата на XV век ще назове Европа „най-достойната от трите части на света и глава на света”. Така ще говори и за Рим като вечен град и християнски сакрален център (Л. Вала, *История деяний Фердинанда, короля Арагонь*. Кн. I.; L. Valla. *Discourse on the Forgery of the Alleged Donation of Constantine*, p. 28).

²⁰ Енеа Силвио Пиколомини, бъдещият папа Пий II, нарича Европа „*patria, domo proprio*” (*De Constantinopolitana clade et bello contra Turcos*, 1454); в *Historia rerum ubique gestarum* (1477) и в *De Europa* (1458) очертава в пределите на Европа и православния свят от Балканите (пише за териториите, включени вече в Османската империя, т.е. и за България). Според Жак Льо Гоф, Люсиен Февр и други историци и медиевисти именно у Пиколомини се оформя ясна идея за единна Европа – в историографските му съчинения *De Europa* (1458) и *De Asia* (1461), вер. замислени като части от *Cosmographia* и базирани на антични източници като Страбон, Птолемей, Плиний Стари. За Унгария и териториите на Източна Европа италианският хуманист пише като за „стена”, „щит” на нашата религия, на Европа против турците. За Гърция и България констатацията на Пиколомини е, че се връщат назад към „варварството”, т.е. поробените от турците народи стават отново варвари – не са цивилизовано и европейско пространство. Пиколомини полага културния център на съвременна нему Европа в ренесансова Италия.

ново обединение на християнския свят пред варварската заплаха през XV век (Пиколомини е радетел на идеята за нов кръстоносен поход, който да освободи всички поробени християнски земи и народи²¹).

Самоотграничителните процеси, свързани с конструирането на европейското в рамките на старата опозиция свое/чуждо, са започнали още от VII век (с арабските нашествия), когато Ориентът вече е видян като религиозния Друг, като агресор, заплаха, враг. Обединителният принцип се удържа от разбирането за европейското като единност чрез принадлежността към една вяра, една култура, в общо политическо поле²². И поради това Италия, Франция и Балканите ще са все още в един и единен гео-политически свят, няма да са различни и далечни. И Ориентът все още няма да започва на изток от Италия, както ще се случи след XV век, когато *Левант* вече се дефинира като другото на Европа, като отделна и различна част от медитеранската културна зона²³.

Още през VIII век центърът на европейското се е изместил на Запад, родила се е нова зона, която все по-активно в своето политическо, икономическо, религиозно и културно развитие ще се обособява – светът на западните германски народи (империята на Карл Велики, коронован като *imperator Romanum gubernans imperium*).

Колкото и тези два свята да се отдалечават помежду си, до XVI век те удържат идеята за своето единство и тя доминира над идеята за различието. Това е видимо и в рефлексите на хуманистите²⁴, когато пада Константинопол през 1453 г.

(Примерите от текстовете на Пиколомини са по: Serge Stolf. Espace géographique et espace culturel: le De Europa de Enea Silvio Piccolomini. // *Camena*, № 14, 2012, както и по: Пашкин, Н. Г. Эней Сильвий Пиколомини, Падение Константинополя и гуманистическая публицистика на латинском Западе в середине XV века.)

²¹ Пиколомини, За Константинополската катастрофа и войната срещу турците (*De Constantinopolitana clade et bello contra Turcos*, 1454).

²² През VI–VII век Византия е вече християнска империя, градена на принципите на универсализма, на единни политически и религиозни основи. В рамките на тази империя всички са ромеи.

²³ Янакиев, Калин. „Медитерания” и „Европа”. Относителността на историческото картографиране. // Архив за средновековна философия и култура. С., 2012, XVIII, с. 9–36.

²⁴ Европа като синоним на единен християнски свят ясно проличава в писмовната кореспонденция на хуманистите през 1453–1454 г.: в писмата на Пиколомини до Фридрих III, до Леонардо Бенволенти, до Николай Кузански; в писмата на Лауро Квирини и Флавио Биондо. (Вж. Пашкин, Н. Г. Падение Константинополя в восприятии западных гуманистов XV в.; Пашкин, Н. Г.

Защото става дума не просто за „похитен” от варвари нашественици град, а за сакрален център на европейското и християнското (чийто емблематичен символ е „Света София”). Насетне „остава” само Рим (Roma aeterna) и се руши балансът, наличен преди това с двата центъра на европейското Средновековие. Това има не само политически последици за понататъшното развитие на Европа, но и за оформянето на менталната ѝ картография.

Именно XVI век е особено важен за последвалото развитие на Европа и за дефинирането на различията ѝ. Тогава като цяло завършва формирането на европейското пространство и започват процесите на универсализацията и хомогенизацията му. Двата процеса – обединителен и разединителен (с обособяването на нациите), текат едновременно. Полага се и ново разбиране за *прогрес*. С падането на Константинопол от политическата карта на Европа „изчезва” православният ѝ център. Настъпили са важни икономически, социални, политически и културни промени на Запад – с Ренесанса и Реформацията. Различията с Изтока започват да стават по-очленими. Интензивни политически процеси по това време протичат в Полша и Литва, в Русия (на политическата карта се появяват Литовското²⁵ и Московското княжество). Затова същинските разединителни тенденции започват не случайно именно от XVI век насетне.

По това време Балканите, погълнати от Османската империя, в менталната картография на Запада ще потъват бавно и безвъзвратно в чуждото, в Ориента, във „варварското”, „азиатското” – и в темпорален, и в „географски” план. Пример за това е „De Europa” на Пиколомини, където хуманистът ще заяви, че балканските народи са се *върнали назад към варварското*, ставайки част от Османската империя.

Просвещението конструира нов тип разделение на европейското пространство и започва активно да произвежда/затвърждава стереотипи, през които вижда Балканите и Русия като „другото” на Европа. За Източна Европа като

Эней Сильвий Пиколомини, Падение Константинополя и гуманистическая публицистика на латинском Западе в середине XV века.)

²⁵ От 1569 година до края на XVIII век Полското кралство е обединено с Литовското княжество във федеративна държава.

ментална и културно-политическа конструкция на Просвещението (за „греховете“ на просветителите в тази посока) е писано много в научната литература. Но просветителите в голяма степен ще активизират именно многовековната традиция при дефинирането на европейското – прочетена вече през един универсалистки модел на мислене, на който стъпва тяхното социално-политическо и културно „инженерство“. Активните задочни диалози по темата се очертават през авторитетни антични писатели, историци и географи (цитирани активно и в Средновековието), през Аристотел, през ренесансови пътешественици и писатели, френските и немските просветители, интелектуалци и писатели от XIX век.

Ренесансът следва антични авторитети като Херодот, Клавдий Птолемей и други автори (Ератостен, Страбон, Дионисий Периегет, Апулей)²⁶ относно описанието на континентите и географската граница между Европа и Азия. Хуманистите през XVI век (Меховски, Пиколомини, Мюнстер, Джамбулари) създават *устойчива космографска/картографска представа за света*, следвайки най-вече безспорния по това време авторитет – Клавдий Птолемей²⁷. Разделителен маркер за Азия и Европа отново е р. Танаис – на изток и североизток се простира варварският свят²⁸, студеният Север, където са скитите и татарите, готите, както и Русия с нейния „груб и варварски народ“²⁹. В „Cosmographia“ на Себастиан Мюнстер (1544) – едно от най-авторитетните географски и картографски

²⁶ Дионисий Периегет – Описание на обитаемия свят (Oikumenes periegesis е творба, станала училищна книга във Византия през средните векове); Апулей – За света (De mundo, VII). Дионисий на свой ред следва александрийския филолог Ератостен (Geographika) и Страбон (Geographika). Текстът му е компилативен и се придържа към описаното у предходните елински географи и историци, но и за „География“ на Страбон е валидно същото – тя е съставена по Ератостен, Артемидор от Ефес, Полибий, Посидоний. В този смисъл елинската традиция е създала „обща места“, канонични и за последвалата европейска мисъл.

²⁷ Клавдий Птолемей е преведен през Ренесанса и неговите „Алмагест“ и „География“ (с латински превод от 1406 г. във Флоренция) са фундаментални за мисленето на европейца до появата на новото природознание.

²⁸ Мачей Меховски (Maciej Miechowita) – полски географ и историк, в „Tractatus de duabus Sarmatiis“ (1517) следва Херодот и римски географи като Помпоний Мела и пише за двете Сарматии – Европейска и Азиатска, и границата им отново е р. Дон. В Азиатската Сарматия Меховски описва скитите, татарите, наречени „хищници и грабители“, варвари.

²⁹ Piccolomini, La Descriptione de l'Asia et de l'Europa (1544).

произведения на XVI век, при описанието на Московия вече се появява твърдението, че „народът е склонен към сладострастие и пиянство – първото се мисли като позволено, а второто като похвално”³⁰. Себастиан Мюнстер следва Пиколомини по много теми (при описанието на Литва, Московия, Русия, славяните). Така цитиращите се един друг първи ренесансови географи и историци на Европа затвърждават стереотипни представи за далечни и непознати народи и земи.

Ренесансовите космографи възпроизвеждат (осъвременявайки) античните представи и авторитетни текстови корпуси, когато изпълват белите петна по картата на света с нови описания. Пример за това е и Хипократ (четен и активно цитиран от Ренесанса насетне), който произвежда много устойчив стереотип като счита европейците за свободолюбиви, силни и войнствени, обичащи демокрацията, а азиатците за мъдри и образовани, но и лениви и склонни към робство, ако това им осигурява спокойствие³¹. Още той обвързва характера на народите с природата и климата, задава географския детерминизъм. Същите идеи има и у Херодот („История”, II. 77, III. 106), и при Аристотел, и при Посидоний³². Те се разгръщат отново и през XVIII век.

В Просвещението се конструира и идеята за „класическа Европа”, чийто център е Франция. За това говори Волтер във „Векът на Луи XIV” и в „Опит върху нравите и духа на народите”. Така се (въз)произвежда „пространственият” модел център – полупериферия – периферия, който се конструира и през темпорални категории. Волтер подрежда и оценностява важни етапи от европейската история и култура, свеждайки ги до четири: гръцката и римската Античност, ренесансова Западна Европа след превземането на Константинопол от Мехмед II, векът на Луи XIV, който е „най-близо до съвършенството” и в който „Европа е

³⁰ Цит. е по: Описания Литвы, Самогитии, России и Московии Себастиана Мюнстера. // Журнал министерства народного просвещения, Ч. 211, отд. 2, 1880.

³¹ Гипократ. Избранные книги. М., 1936 („О воздухах, водах и месностях”, с. 275-306). Това е устойчива представа за варварите в класическата епоха.

³² Античните представи за „благодатен климат” и за непригодност за живеене поради студ/горещина се срещат и при Аристотел (Meteorologica, II. 5). Вж. и Лосев, А. Ф. История античной эстетики. Т. V., М., 1979.

задължена за възпитанието и обществения си дух на двора на Луи XIV”³³. Просветителят ще види тези четири културно-исторически етапа около значими фигури, подобни на „просветени монарси” – Филип и Александър, Октавиан Август, Медичите и Луи XIV. Това са новите „Златни векове” на Европа, дефинирани и в терминологията на Вергилий („Енеида”), и на Хораций („Еподи”), който говори за „златно време” – *tempus aureum*³⁴. Волтер акцентира само върху територии и държави в Западна Европа и говори за тяхната наука, култура, изкуство, търговия, политическа уредба и напредък, превръщайки тези цивилизационни придобивки в аксиоматично мерило за развитие.

В просветителската идеология вече работи нов и важен критерий – за исторически прогрес, за единен и универсален исторически ход, чието постъпателно развитие може да се проследи до научно-техническия и културния прогрес на Просвещението. Това обяснява и създаването на трудове с характера на универсална история на цивилизацията³⁵; боравенето с абстракции и универсални модели като дивак, варварин, европеец, разум, свобода, цивилизована нация и т.н. Повечето от тези категории (като цивилизация) се употребяват в единствено число. Просветителите налагат и друга устойчива представа – за посоката на движение на цивилизацията, която е *от Изток на Запад*³⁶. Универсализмът, боравенето с абстракции и с идеята за единност и хомогенност ще доведат до съ-измерването на цивилизации, народи, до аксиоматичното определяне на културно-исторически развой; до произвеждането на политически и културни клишета, до налагането на стереотипи, през които ще се вижда не-западноевропейското. Тази единна, единствена и надредна гледна точка (характерна за новото природознание,

³³ Волтер. Векът на Луи XIV. С., Изток-Запад. Т. 1, с. 15–17.

³⁴ Понятието *век* в съвременното му значение се налага в края на XVI век.

³⁵ Пример за това са „Опит върху нравите и духа на народите” (1756) на Волтер; „Идеи към философията на историята на човечеството” (1784–1791) на Хердер.

³⁶ „Културата се движела на Запад, защото на Изток е нямало накъде да върви и да се разпространява” (Хердер, Идеи към философията на историята на човечеството, кн. 13). После и Хегел в своите лекции по философия на историята дефинира световната история като процес на движение във времето и в пространството – от Изток на Запад, от началото (Азия) към края (Запада, Европа). Вж. Хегел, Г. В. Фр. Философия на историята. С., 1995, Т. 2.

новия тип историзъм, новата философия)³⁷ дава самочувствието на „просветения европеец”, гледащ снисходително и/или с удивление на всичко, което е различно от модела му. А в този модел за *европейското като цивилизовано* вече няма да са Балканите, източните територии на някога единна християнска Европа; няма да е и Русия. Новото разбиране за история е свързано и с идеята, че другите народи *преживяват миналото на Европа, че са закъсняващи* в своето развитие, но скоро *ще стъпят на пътя на прогреса*. Така европейско, прогрес, неизменен (единен) исторически развой, цивилизовано, разумно, справедливо, добро и благо ще бъдат дефинирани през просветителската идеология. Именно оттам ще се конструират (през основни опозиции) и стереотипите, културните клишета за Другия. Ражда се и „русият мит” при френските просветители, както и образът на Балканите, на българите, на Изтока.

Когато се говори за *европейска цивилизация*, следва да се има предвид, че двете понятия са изработени късно, в Новите времена. Наименованието *Европа* влиза в употреба от края на XVII век и активно се налага през XVIII век, когато замества станалото вече архаизъм обединително наименование за човешка съобщност от християни (*Christianitas*)³⁸. *Цивилизация* също е термин, появяващ се през втората половина на XVIII век (след 1766 г.)³⁹ във Франция и скоро в повечето европейски езици станал синоним на *култура*⁴⁰. Двете понятия през Просвещението отразяват синтеза между политически, религиозни, социални, образователни, научни и художествени идеи – синтез, характерен за мисленето на тази епоха, за начина, по който тя съгражда идеология и отразява тези идеи в литературата и философията.

³⁷ XVII век е векът на Кеплер, Декарт, Галилей, Нютон, предшестван от разцвета в химия, медицина, (XVI век), от демократизирането на образованието (едно от следствията на Реформацията), от новите политически теории за държавата и управлението – Джон Лок (Два трактата за управлението, 1689), когото ще последва половин век по-късно и Монтескьо (За духа на законите, 1748).

³⁸ Прилагателното „европейски” във френски език се появява към 1721 г., а изразът „по европейски” – през 1816 г. (по: J. Le Goff, *L'Europe est-elle née au Moyen Âge?*. Paris, Seuil, 2003)

³⁹ Вж. Ф. Бродел. Граматика на цивилизацията. С. 2014; Л. Февр. Цивилизация: еволюция слова и групи идеи. // Л. Февр. Бой за история. М., 1991; Пьер Шоню. Цивилизация класической Европы. Е., 2005, с. 8–9.

⁴⁰ Вж. Ф. Бродел, цит. кн.

В корпуса на основните европейски ценности се полагат просветителските категории: свобода, гражданственост, толерантност, знание, образование, рацио, индивидуализъм, либерализъм. И като универсални европоцентрични критерии за цивилизованост те ще бъдат прилагани повсеместно, още повече, че XVIII век работи с понятието цивилизация в *единствено число*. Така се произвеждат устойчиви представи за изостаналост на онези региони в Европа (Балканите, Източна Европа, Русия)⁴¹, които не отговарят на ръста и развитието на модерните индустриални държави като Франция, Англия, Холандия. Оттам *през устойчиви опозиции* почти еднотипно пътешественици, дипломати и писатели ще виждат образа на Другия, на различния, на Изтока. Тези опозиции са: цивилизация(култура)/варварство; разум и образование/необразование, интуитивност; прогрес⁴²/изостаналост; западно/ориенталско; демократизация на образованието (и на знанието)/необразование; свобода/робство; толерантност/фанатизъм; приватна сфера, буржоазен индивидуализъм/колективно-патриархално; либерализъм, политически ред, законност, справедливост/беззаконие, деспотизъм, тирания, жестокост.

Част от тези мисловни модели са стари – ще ги срещнем още у Аристотел, при когото етика и политика са свързани в сферата на политическата наука, а това е характерно и за мисловността на Просвещението. Не е случайно, че Аристотел е особено активно четен, цитиран и коментиран през XVIII век. Сред идеите му, идващи от „Политика“, са следните: способният благодарение на разума си да предвижда е по природа управляващ и господар; граждански добродетели са да управляващ и да си управляван (ред, държавност); добро е хуманност, културни постижения, полития, а у варварите има само без-културност и агресия; *при варварите жената и робът заемат еднакво положение; по природа варварите са*

⁴¹ Понятията Балкани и Източна Европа в настоящия текст използваме в следния смисъл: Източна Европа – „онази част от континента, която лежи на изток от германско- и италианско-говорещите народи“; Балкани – Югоизточна Европа (вж. Питър Шугър. Проблеми на национализма в източна Европа в миналото и настоящето. // Либерален преглед, 2013; Мария Тодорова. Балкани. Балканизъм. С., 2004).

⁴² Прогрес в разбирането му като *развитие* с определена посока и като *индустриално-технически прогрес*, като система от *материални и морални придобивки*; мерен най-вече с научно-техническите постижения от времето на първата индустриална вълна.

склонни към робуване; варварин и роб е по природа едно и също нещо; едни по рождение са, за да управляват, други – за да се подчиняват; природата се стреми да направи различни и телата на робите и свободните – едните силни, с оглед на необходимостта от употребата им, другите – изправени и негодни за подобен род дейност, но полезни за обществения живот; властта на стопанина е монархическа власт (всяко стопанство се управлява еднолично), а държавническата власт е власт над свободни и равноправни граждани⁴³.

Разбира се, просветителите оборват активно много от тези представи⁴⁴, но когато се мисли за Изтока, за „варварите”, за „негрите” – странното е, че те си остават аксиоматични представи и констатации⁴⁵. Хердер пише: „азиатският деспотизъм, тежко бреме за човечеството, съществува само при такива нации, които са склонни да го понасят, т.е. при тези, които не много осезателно чувстват цялата гнетяща ги тежест”⁴⁶.

Основните политически и културни стереотипи, продължаващи и през XIX век да произвеждат клиширани образи на Другия, се съграждат и надграждат постепенно. Някои от тях са се появили през Ренесанса (у Марко Поло, Е. С.

⁴³ Аристотел, Политика. С., 1995, прев. А. Герджиков.

⁴⁴ При Монтескьо (За духа на законите, кн. 15) е видима полемиката с Аристотел по въпроса за робството (разбира се, това става и на базата на новия тип робство, което европейецът създава от началото на XVI век и се опитва да рационализира и през Просвещението).

⁴⁵ Напр. Монтескьо, За духа на законите, кн. 15, гл. 5 („За робството на негрите”). Волтер ще отрази с много горчива ирония отношението на цивилизования европейец към негрите и търговията с роби, към човека от Новия свят: „Философски писма”; „Кандид, или Оптимизмът”; „Наивникът”; „Писма до Амабед” (VII).

⁴⁶ Гердер. Идеи к философии истории човечества, кн. 12. Аналогични тези има преди това у Монтескьо, когато Хердер чете и следва в много от идеите си.

Пиколомини⁴⁷, Алесандро Гуанини⁴⁸, барон Херберщайн⁴⁹, Антонио Посевино⁵⁰), други – при просветителите, а насетне – до пътешественици и писатели от XIX век, сред които и Балзак („Писмо за Киев”, 1847)⁵¹.

Монтескьо теоретично обосновава връзката между общественно-политическо устройство и климат, географска среда (човешката природа, „характера на ума и страстите на душата” и връзката им с климата⁵²), но и това не е новаторска идея – той следва Хипократ, Платон, Аристотел, Посидоний, Полибий⁵³, които и ренесансови хуманисти като Пиколомини също са обговорили⁵⁴. Тези

⁴⁷ Е. С. Пиколомини: История на Бохемия (*Historia Bohemica*, 1458), За Литва (*De Lituania*). В *Historia Bohemica* той пише: „Бохемия е разположена във варварска земя, отвъд Дунав...” (гл. 1); „Бохемците, както и другите смъртни, желаяйки да изтъкнат колкото се може по-древния си произход, наричат себе си потомци на славяните. Всъщност славяните са били сред тези, които след всемирния потоп са сред виновниците за изграждането на позорната вавилонска кула; когато всички езици се смесили, славяните, т.е. „словоохотливи”, приели свой собствен език. След това напуснали Сенарската равнина и, отправяйки се от Азия в Европа, населили земите, които днес обитават българи, сърби, далмати, кроати, босненци...” (гл. 2). За родството на бохемците със славяните авторът коментира: „празна хвалба, достойна за осмиване!” (гл. 2). Относно жестоките варварски практики за упражняване на власт в Литва Пиколомини дава пример с княз Витовт; представя и примитивните езически религиозни култове на славяни, непринадлежащи към католицизма (сред тях – българи, литовци, руси).

⁴⁸ Италиански благородник и историограф от XVI век, автор на *Sarmatiae Europaeae descriptio* (1578), където описва Русия, Полша, Литва, Ливония и др. (Вж. А. Гваньини, Описание Московии. М., 1997)

⁴⁹ Сигизмунд Херберщайн – словенец, австрийски дипломат, писател и историк, автор на *Regum Moscoviticarum comentarii* (Записки за делата на Московия, 1549).

⁵⁰ Папски легат в Източна Европа, посетил Москва през 1581–1582 г.

⁵¹ Балзак, Писмо за Киев (1843–1844 г., завършено 1847 г., когато пребивава в Украйна). Любопитно е, че Балзак не пише нищо за Киев, въпреки заглавието на текста. „Писмо за Киев” остава непубликувано до 1927 г. На руски език се публикува през 2002 г.

⁵² Монтескьо, За духа на законите, кн. 14. За това пише и Хердер в „Идеи към философията на историята на човечеството”.

⁵³ Аристотел (Политика, кн. VII); Хипократ (цит. съч.). Тези идеи – за местоположението на държавата, за важното въздействие на климата и географските особености върху човешката природа и върху избора на държавно устройство, се подсказват дискретно и при Платон, когато гради утопичния си модел за идеалната държава и нейното законодателство (Закони, IV. 704 а - 708 d; V. 747 d - e). Тези антични теории, артикулирани от Хипократ насетне, се обговарят отново през XVI век (напр. при Жан Боден с връзката климат – политически модел) и се закрепват през XVIII век с Монтескьо, с Хердер (климат – физически облик – нрави – политически практики).

⁵⁴ И Пиколомини обосновава грубите и варварски нрави на хората от Азия и от Севера с природата и суровия климат (*La Description de l'Asia et de l'Europa*).

констатации присъстват преди това и при пътешественици като Марко Поло (първоначално фрагментарно произвеждани като наблюдения и необвързани в система). Ще ги открием и при западни дипломати и автори от XVI–XVIII век, та до писатели от XIX век. Във всички пътни бележки за Русия се говори като за северна и много студена страна, където студът през зимата е непоносим (от Херодот⁵⁵, Марко Поло през Гуанини⁵⁶ до композиторите Берлиоз и Шуман⁵⁷). За хората от Ориента стереотипната представа е, че са изнежени, с „леност на ума, свързана с леност на тялото“, „неспособни на подвиг, усилия и напрежение“, поради което законите, нравите и обичаите не се променят с хилядолетия⁵⁸. Това отново е „общо място“, характерно за античното говорене за Изтока (присъства и в Аристотеловата „Политика“⁵⁹).

И през XVIII век Изтокът е свързан устойчиво с *деспотията*, с *робството*. Хердер, повлиян много от Монтескьо, от Даламбер и особено от Дидро (с когото

⁵⁵ За „суровия климат“, започващ от Кимерийския Босфор, пише още Херодот, описвайки кимерийците, както и най-общо скитите и земите им. Преди това за целогодишния студ по тези земи пише Хипократ, по-късно и географът Дионисий Периегет. И литературата се влияе от тези описания: Вергилий – Георгики (III. 196-198); Овидий – Скръбни елегии (кн. I. – II. 83, III. 61, VIII. 40; кн. II. 190-198; кн. III. 2, 4, 12, 14; кн. IV. 9), Писма от Понта (кн. I. 2. 108 и сл.; кн. II, III, IV).

⁵⁶ А. Гваньини. Описание Московии, кн. I.

⁵⁷ Шуман е в Москва и Петербург през 1844 година и пише за своето „лапландско пътешествие“, а Берлиоз (влюбен в Русия и артистичната ѝ, културна аудитория) при второто си посещение в Москва и Петербург (1867–1868) се разболява и пише колко много му е студено в тази страна: „Шест дний назад здесь было 32 градуса мороза. Птицы падали; кучера валились с козел – что за страна! А я воспеваю в своих симфониях Италию, сильфов и розовые кусты на берегах Эльбы!“ (цит. е по: В. В. Стасов, Избранные сочинения. Т. 3, М., 1952).

⁵⁸ Монтескьо, За духа на законите, кн. 14, гл. 4. Северът е свързан с повече морал, дисциплина и героизъм, с физическа сила и издържливост, а югът – с леност, сетивни удоволствия, пороци, робска покорност.

⁵⁹ „Народите, които живеят в студените страни и в Европа, са изпълнени с мъжество, но са поограничени, що се отнася до интелигентност и изкуства. Затова са обикновено свободни, но без държавна организация и не могат да господстват над съседите си. Народите на Азия са интелигентни и способни в изкуствата, но им липсва мъжество, затова обикновено са подчинени и роби. Родът на гърците е по средата между тези страни и затова притежава и двете качества – той е и смел, и интелигентен. Ето защо е винаги свободен, с най-добра държава и би могъл да господства над всички, ако достигне до една обща държава.“ (Аристотел, Политика, кн. VII. 7). „Поради това че варварите имат по природа по-робски характер от гърците, а жителите на Азия – от жителите на Европа, те понасят деспотичната власт без недоволство“ (Аристотел, Политика, кн. III. 14).

се запознава в Париж през 1770 година), констатира, че „единствената и най-надеждна опора на деспотизма е слабостта и лековерността на робите, доверчиво и доброволно усвоени от тях, а после и от тяхната леност и търпеливост”⁶⁰. За славянските народи той възлага надеждата, че „скоро ще се пробудят от дългия си тежък сън и ще отхвърлят веригите на робството”⁶¹. Още по-интересна е представата му за **българите** – не по-различна от неточната и мъглява обща идея за диви и жестоки варвари, която присъства и у Волтер („Кандид”). В главата „Чуждите народи в Европа” Хердер изброява хуните, българите, хазарите и аварите⁶². Българите свързва с „ужасната роля, изиграна от тях в Източна Европа”. Накрая, констатира Хердер, те били обуздани, приели християнството и усвоили езика на славяните; разпаднало се царството им, което основали заедно с валахите и те се втели в голямата маса от народи в областта. „Една от провинциите в турската империя още носи името българии”⁶³. Като чужди и опасни варвари Хердер ще види и „невежите турци”, които рушат Европа и превръщат народите ѝ в „ненадеждни роби и развратени варвари”⁶⁴.

⁶⁰ Хердер, цит. съч. кн. 15.

⁶¹ Хердер, пак там. Главата за славянските народи Хердер започва с твърдението, че те „заемат повече място на земята, отколкото в историята” (гл. IV). За съпоставка: в главата „Немските народи” (гл. III) Хердер дава следните характеристики: „отличаващи се с ръст и телесна сила, предприемчивост, смелост, издържливост във война, героически дух, способност да се подчиняват на команди”, „красота”, „вярност” и непобедимост в битки.

⁶² „Можем да сме много доволни от това, че именно народите, отличаващи се със силно, красиво и благородно телосложение, целомъдрени нрави, здрав разум и честна душа – немците – за завладяли римския свят, а не хуните или българите” (Хердер, цит. съч., кн. 16). Когато говори за манихейството (гл. IV, кн. 17) Хердер пише: „то тръгва от България, от варварска област”.

⁶³ Хердер, пак там, кн. 16, гл. V.

⁶⁴ Хердер, пак там, кн. 16. В изводите към тази част (гл. VI) Хердер отново провежда дискретна и негативна аналогия между „чуждите” на Европа народи, разселвали се в миналото из нея, и северните европейци: Северна Европа от миналото е „с нищо по-добра от Сибир и Монголия”, пише той.